Середницька А. Я.

Інститут гуманітарних та соціальних наук

Національного університету «Львівська політехніка»

ПРОДУКТИВНІСТЬ КОНЦЕПТІВ КОНЦЕПТОСФЕРИ ПЕРЕМІЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Концепти відіграють визначальну роль у процесі мислення, узагальнюючи теоретичні знання людини, її практичний досвід і ставлення до дійсності. У мові концепт відображають непохідні й похідні лексичні відповідники. Лексичні засоби повністю охоплюють сферу дійсності, яка оточує мовця, і вербалізують усі концепти. Проте не завжди це покриття є рівномірним, деякі концепти в мові висвітлено детально, інші мають менше лексичних відповідників. Це явище мовознавці називають актуальністю або продуктивністю концепту. Чим більше концепт має лексичних відповідників, тим вищою є його продуктивність і вагомість у мовній картині світу.

Різницю в продуктивності концептів можна пояснити відношенням між змістом та обсягом концепту. В абстрактних концептів, у змісті яких мало ознак, кількість лексичних відповідників є значною. Крім того, на продуктивність концептів впливає вагомість і поширення предметів, процесів, явищ, яким вони відповідають у реальній дійсності.

*Ми проаналізували більше від 8000 лексико-семантичних варіантів дієслів, які є лексичними вербалізаторами 62 концептів різного обсягу. Встановлено, що для мовного відображення категорії переміщення характерне домінування концепту «**спосіб переміщення**», а найбільш представленими в мові різновидами способу переміщення є хода, біг, політ, переміщення води, переміщення за допомогою транспортних засобів. Деяко нижчу продуктивність мають концепти, що стосуються характеристик простору, в якому відбувається переміщення. Найпродуктивнішим просторовим концептом є «**напрямок переміщення**». Серед підпорядкованих йому концептів меншого обсягу значну продуктивність мають концепти, що характеризують процеси переміщення донизу, всередину та догори. Менш продуктивним просторовим концептом є «**траєкторія переміщення**». Виходячи з кількості вербалізаторів, для мовців найвагомішими є процеси коливання й обертання. Найнижчий рівень продуктивності має часовий концепт «**фази переміщення**»; серед двох підпорядкованих йому концептів важливішим є той, що вказує на початок переміщення.*

Встановлення закономірностей функціонування концептів у свідомості людини дасть змогу зрозуміти принципи людського мислення, формування світогляду, а також особливості національного світосприйняття.

Ключові слова: мовна картина світу, дієслова переміщення, концепт, продуктивність, вербалізатори.

Постановка проблеми. Вивчення концептів є одним із фундаментальних завдань когнітології на сучасному етапі її розвитку. Концепти відіграють визначальну роль у процесі мислення, відображаючи в максимально узагальненому вигляді теоретичні знання людини, її практичний досвід і ставлення до дійсності. Концепт поєднує в собі широкий масив інформації. Його не можна прирівняти до поняття, хоча до змісту концепту входять ознаки, властиві для останнього. Однак на відміну від раціонального, суто логічного поняття, що є універсальним для всього людства, концепт як лінгвокультурне явище відображає етноспецифічне розуміння фрагмента дійсності. Зміст концепту складається зі сукупності індиві-

дуальних, національних, універсальних уявлень про явище, предмет, що позначається ім'ям концепту [5, с. 182]. Крім того, в концепті поняття переплетено з перцептивно-образними асоціаціями, ціннісними характеристиками. «Концепт – не просто «схоплене» знаком поняття, а поняття психо-лінгво-соціо-культурного порядку з чітко вираженим валоративним компонентом» [7, с. 30].

Засобом вираження концепту в мові є семантичне поле його лексичних відповідників. Лексичні засоби повністю охоплюють сферу дійсності, яка оточує мовця, та вербалізують усі концепти. Проте не завжди це покриття є рівномірним. Деякі концепти в мові висвітлено детально, для їхнього вираження існує низка синонімічних

чи квазісинонімічних лексем; інші ж є менш продуктивними. Це явище мовознавці називають актуальністю, або продуктивністю концепту. Чим більше мовних репрезентантів має концепт, тим вища його продуктивність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мовознавці активно досліджують продуктивність концепту як одного з визначальних аспектів його функціонування в мовній свідомості людини. Щоправда, поки що не виробився сталий термін для номінації цього поняття.

А. Раду використовує термін «продуктивність концепту» [8, с. 99]. А. Приходько, М. Биба, О. Цьмух уживають термін «цінність» і вважають цю особливість базовою характеристикою концепту, якою він відрізняється від інших ментальних одиниць у різних галузях науки (когнітивного концепту, фрейму, образу, архетипу тощо). На думку мовознавців, цінність заснована на оціненості й актуальності [1, с. 25; 7, с. 49; 11, с. 327]. Оціненість передає оцінні характеристики цього предмета й конотації слова, а під актуальністю науковці розуміють продуктивність використання мовних одиниць на позначення концепту [7, с. 49; 10, с. 30 – 31]. Актуальність, стверджує А. М. Приходько, «реалізується в продуктивності використання мовних одиниць на позначення концепту – наприклад, у частотності їх вживання в реальній комунікації...» [7, с. 27].

Аналогічну думку про те, що велика кількість слів-відповідників є свідченням актуальності концепту, висловлює Г. Яроцька. Крім того, ознаками актуальності концепту вона вважає багатозначність та високу частотність його лексичних відповідників, утворення від них великої кількості словотвірних похідних, відношення їх до значної кількості фразеологізмів [12, с. 251]. А. Огар також стверджує, що свідченням «продуктивності (розбудови) й актуальності концепту є часта присутність його вербалізаторів у фразеологізмах» [6, с. 84]. А. Вежбицька і С. Воркачов теж вважають, що лексичні відповідники актуального концепту є численними, мають значний словотвірний потенціал, високу частотність і кількість синонімів [3, с. 33; 2, с. 36].

Продуктивний концепт є активним не тільки в мові, а знаходить формальне вираження й за її межами: входить до складу значної кількості паремій, висловів, популярних пісень, назв книжок [2, с. 36], а також «прислів'їв, приказок, фольклорних і літературних сюжетів, синонімізованих символів (творів мистецтва, ритуалів, поведінкових стереотипів, предметів матеріальної культури)» [3, с. 33].

Мовознавці вважають продуктивність однією з обов'язкових ознак концепту [4, с. 91; 7, с. 49]. Втім, не в усіх концептів вона однакова. Різницю в продуктивності концептів частково можна пояснити співвідношенням між змістом та обсягом концепту. В абстрактних концептів, у змісті яких мало ознак, кількість мовних відповідників значна. Наприклад, абстрактний концепт «напрямок переміщення», зміст якого складається з невеликої кількості ознак, має великий обсяг та об'єднує в субполі 1156 мовних відповідників. Якщо зміст концепту є конкретним і містить додаткові диференційні ознаки, то зменшується його обсяг та кількість мовних відповідників. Наприклад, до змісту концепту «переміщатися догори» входить диференційна ознака, відповідно кількість його лексичних репрезентантів є меншою, вони утворюють мікрополі лише з 96 лексичних одиниць.

Окрім того, на продуктивність концептів впливає вагомість і поширення предметів, процесів, явищ, яким вони відповідають у реальній дійсності. Так, висока продуктивність концепту може бути зумовлена повсякденністю процесів, які він узагальнює. Внаслідок цього маємо розгалужену систему лексичних відповідників концепту «способи переміщення», лексичний склад яких охоплює 60 % лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) дієслів переміщення.

Незважаючи на увагу мовознавців до проблеми продуктивності концепту, донині немає ґрунтовних досліджень продуктивності концептів, що стосуються переміщення предметів у просторі.

Постановка завдання. Завдання нашого дослідження – схарактеризувати концептосферу переміщення української мови та визначити продуктивність її концептів статистичним методом.

Виклад основного матеріалу. Під час дослідження проаналізовано більше 8000 ЛСВ дієслів, які є лексичними вербалізаторами 62 концептів різного обсягу. Найпродуктивнішими з них є абстрактні, великі за обсягом концепти «зміна розташування» (795 ЛСВ), «напрямок переміщення» (1156 ЛСВ), «спосіб переміщення» (4795 ЛСВ), «траєкторія переміщення» (889 ЛСВ), «фази переміщення» (125 ЛСВ).

Підпорядковані ним конкретніші концепти з більшим змістом і меншим обсягом мають неординарний рівень продуктивності. В тих концептів, які передають важливі в мовній картині переміщення процеси, визначена велика кількість лексичних відповідників. До складу цих відповідників входять кілька архілексем, які прямо передають зміст концепту, групи абсолютних

синонімів, ускладнених до 49 рядів додатковими диференційними ознаками синонімів, значна кількість похідних дієслів. Похідні дієслова утворюються за всіма властивими для дієслів словотвірними ознаками, причому більшість словотвірних ознак передає по декілька синонімічних похідних. Так виглядає сукупність вербалізаторів концептів «переміщатися кроками»; «переміщатися (про рідину)»; «переміщатися донизу»; «здійснювати

коливальний рух»; «здійснювати обертальний рух»; «переміщатися бігом»; «переміщатися догори»; «переміщатися донизу»; «переміщатися за допомогою транспорту»; «переміщатися, летячи». В інших концептів кількість відповідей менша.

У таблиці 1 наведено дані про продуктивність усіх концептів, вербалізаторами яких є дієслова переміщення.

Таблиця 1

Статистичні характеристики продуктивності концептів

Назва концепту субполя	Кількість ЛСВ	Частка серед дієслів переміщення, %	Назва концепту мікрополя	Кількість ЛСВ	Частка у серед дієслів переміщення, %
1	2	3	4	5	6
I. Зміна розташування предмета в просторі	795	10	1. Переміщатися в просторі	258	3,2
			1. Змінювати положення в просторі	270	3,3
			2. Приймати певне положення в просторі	148	1,9
			3. Розміщатися де-небудь	377	4,7
II. Напрямок переміщення	1156	14,5	1. Переміщатися в певному напрямку	11	0,1
			2. Переміщатися від однієї точки в різних напрямках	58	0,7
			3. Переміщатися всередину чого-небудь	121	1,5
			4. Переміщатися до однієї точки з різних напрямків	80	1
			5. Переміщатися догори	96	1,2
			6. Переміщатися донизу	364	4,5
			7. Переміщатися назад	11	0,1
			8. Переміщатися назовні чого-небудь	62	0,8
			9. Переміщатися уперек чого-небудь	5	0,1
			10. Переміщатися через що-небудь	26	0,3
			11. Переміщатися, віддаляючись	44	0,6
			12. Переміщатися, змінюючи напрям	56	0,7
			13. Переміщатися, наближаючись до кого-чого-небудь	109	1,4
			14. Переміщатися, наштовхуючись на кого-, що-небудь	18	0,2
			15. Примушувати переміщатися в певному напрямку	95	1,2
III. Спосіб переміщення	4795	60	1. Переміщати волоком	104	1,3
			2. Переміщати кидком	163	2
			3. Переміщати, навантаживши на себе	149	1,9
			4. Переміщати, пересилаючи	21	0,3
			5. Переміщатися (про дим)	86	1
			6. Переміщатися (про небесні світила)	63	0,8
			7. Переміщатися (про повітряні маси)	198	2,5
			8. Переміщатися (про рідину)	632	8
			9. Переміщатися (про рослини)	87	1,1
			10. Переміщатися (про світло, темряву, тінь)	108	1,4
			11. Переміщатися (про сипку речовину)	179	2,2
			12. Переміщатися (про тварин)	57	0,7
			13. Переміщатися (про туман)	95	1,2

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4	5	6
III. Спосіб переміщення (продовження)			14. Переміщатися (про хмари)	108	1,4
			15. Переміщатися бігом	172	2,2
			16. Переміщатися в (по) рідині	145	1,8
			17. Переміщатися великою масою	11	0,1
			18. Переміщатися з шумом	33	0,4
			19. Переміщатися за допомогою транспорту	384	5
			20. Переміщатися кроками	1005	12,6
			21. Переміщатися плавно	15	0,2
			22. Переміщатися на ковзкій поверхні	35	0,4
			23. Переміщатися повільно	53	0,7
			24. Переміщатися стрибками	161	2
			25. Переміщатися швидко	145	1,8
			26. Переміщатися, випереджаючи	13	0,2
			27. Переміщатися, котячись	55	0,7
			28. Переміщатися, летячи	189	2,4
			29. Переміщатися, переслідуючи	16	0,2
			30. Переміщатися, повзучи	136	1,7
			31. Переміщатися, подорожуючи	35	0,4
			32. Переміщатися, сунучись	91	1,1
			33. Переміщатися, танцюючи	51	0,6
IV. Траєкторія переміщення	889	11,1	1. Переміщатися безладно	78	1
			2. Здійснювати коливальний рух	492	6,1
			3. Здійснювати обертальний рух	319	4
V. Фази переміщення	125	1,6	1. Починати переміщатися	77	1
			2. Припиняти переміщатися	48	0,6

Найбільшу кількість лексичних вербалізаторів має концепт субполя «спосіб переміщення» (60 % від усіх дієслів переміщення). Йому підпорядковано 33 концепти з меншим обсягом. Серед них найбільш продуктивними є концепти «переміщатися кроками» (1005 ЛСВ, тобто 12,6 % від усіх дієслів переміщення), «переміщатися (про рідину)» (632 ЛСВ, тобто 8 % від усіх дієслів переміщення), «переміщатися за допомогою транспорту» (384 ЛСВ або 5 %), «переміщатися, летячи» (189 ЛСВ або 2,4 %), «переміщатися бігом» (172 ЛСВ або 2,2 %). Очевидно, ці концепти мають таку велику кількість відповідників унаслідок поширення перелічених процесів у навколишньому середовищі, і, відповідно, мовній картині переміщення.

Продуктивним є також концепт «напрямок переміщення» (1156 ЛСВ або 14,5 % від загальної кількості дієслів руху). Максимально продуктивними серед підпорядкованих йому концептів є «переміщатися донизу» (364 ЛСВ або 4,5 %) та «переміщатися всередину чого-небудь» (121 ЛСВ або 1,2 %), «переміщатися догори» (96 ЛСВ або 1,2 %). Дієслів на позначення процесу опускання (падіння) втричі більше: переміщення донизу

як природний процес унаслідок сили тяжіння є більш поширеним у навколишньому світі, ніж переміщення догори.

Менш продуктивним є концепт «траєкторія переміщення» (889 дієслів або 11,1 % від загальної кількості дієслів переміщення). Йому підпорядковано концепти «здійснювати коливальний рух» (492 ЛСВ або 6,1 %), «здійснювати обертальний рух» (319 ЛСВ або 4 %), «переміщатися безладно» (78 ЛСВ або 1 %).

Ще меншу продуктивність (795 ЛСВ або 10 % від кількості дієслів переміщення) має концепт «змінювати розташування предмета в просторі». Йому підпорядковано концепти «змінювати положення в просторі» (270 ЛСВ або 3,3 %), «приймати певне положення» (148 ЛСВ або 1,9%), «розташовуватися де-небудь» (377 ЛСВ або 4,7 %).

Найменшою є продуктивність концепту «фази переміщення» (125 ЛСВ або 1,6 %) та підпорядкованих йому концептів «починати переміщатися» (77 ЛСВ або 1 %), «припиняти переміщатися» (48 ЛСВ або 0,6%), оскільки ознаки, що входять до їхнього змісту, дублюють словотвірні значення «починати переміщатися» та «закінчувати переміщатися», притаманні більшості похідних дієслів.

Висновки і пропозиції. У статті проаналізовано продуктивність концептів, що відображають процес переміщення в українській мові. Продуктивність концептів визначено шляхом порівняння кількості їхніх вербалізаторів, твірних і похідних лексико-семантичних варіантів дієслів. Встановлено, що для мовного відображення категорії переміщення характерне домінування концепту «спосіб переміщення», а найбільш представленими в мові різновидами способу переміщення є хода, біг, політ, переміщення води та переміщення за допомогою транспортних засобів. Дещо нижчу продуктивність мають концепти, що стосуються характеристик простору, в якому відбувається переміщення. Найбільш продуктивним просторовим концептом є «напрямок переміщення». Серед підпорядкованих йому концептів меншого обсягу най-

більшу продуктивність мають концепти, що характеризують переміщення донизу, всередину та догори. Менш продуктивним просторовим концептом є «траєкторія переміщення». Судячи з кількості вербалізаторів, для мовців найвагомішими є процеси коливання й обертання. Найнижчий рівень продуктивності має часовий концепт «фази переміщення»; серед двох підпорядкованих йому концептів вагомішим є той, що вказує на початок переміщення.

Дослідження відношення між когнітивними процесами та мовними формами – це перспективний напрям лінгвістики, що потребує подальших напрацювань. Виявлення закономірностей функціонування концептів у свідомості людини дозволить зрозуміти принципи людського мислення, формування світогляду, а також особливості національного світосприйняття.

Список літератури:

1. Биба М. О. Интегративність як основа дослідження концептів у фокусі лінгвокультурології та когнітивної лінгвістики. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Філологічна.* 2015. Вип. 55. С. 24 – 27.
2. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / пер. с англ. А. Д. Шмелева. Москва : Языки славянской культуры, 2001. 288 с.
3. Воркачев С. Г. *Studia selecta: избранные работы по теории лингвокультурного концепта* : монография. Волгоград : Парадигма, 2013. 167 с.
4. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу. 2-ге вид. Київ: Логос, 2004. 284 с.
5. Зуброва О.А. Реалізація концепту Food в американському варіанті англійської мови (на матеріалі роману Фанні Флегг). *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2018. Вип. 34. Т. 2. С. 182–185.
6. Огар А. Вербалізація концепту СЛОВО (на матеріалі роману Раїси Іванченко «Отрута для княгині»). *Проблеми гуманітарних наук. Серія: Філологія.* 2015. Вип. 36. С. 78–87.
7. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя : Прем'єр, 2008. 332 с.
8. Радю А. Концепт Sustainable development у концептосистемі екологічного дискурсу. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах.* Київ, 2014. № 30. С. 90–105.
9. Саєвич І. Г., Ключник Т. О. Номінативний простір «розум» в українській лінгвокультурі. *Вісник Запорізького національного університету.* 2018. № 1. С. 114–120.
10. Слышкин Г. Г. Лингвокультурный концепт как системное образование *Вестник ВГУ. Серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация».* 2004. № 1. С. 29–34.
11. Цьмух О. Поняття «концепт» у сучасному лінгвістичному дискурсі. *Лінгвістичні студії.* 2011. Вип. 22. С. 326–330.
12. Яроцкая Г. С. Концепт «трудовая деятельность» в русском языковом сознании: историческая ретроспектива. *Концепты и контрасты* : монография. Одеса, 2017. 631 с. С. 251–258.

Serednytska A. Ya. PRODUCTIVITY OF CONCEPTS OF THE MOVEMENT PROCESS IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

The concepts are very important for the process of thinking, summarizing the theoretical knowledge of the person, his practical experience and attitude to reality. In a language, the concept is represented by corresponding words, non-derivative and derivative words. Words fully embrace reality and verbalize all concepts. Some concepts have more corresponding words, some less. Linguists call this phenomenon relevance, or productivity of concept. The more corresponding words the concept has, the more productive and important it is in the linguistic worldview.

The difference in the productivity of the concepts can be explained by the relationship between the content and the volume of the concept. Abstract concepts, which content contains a small number of features, have

a big number of corresponding words. Moreover, the productivity of the concepts depends on the importance and distribution of the objects, the processes, the phenomena they correspond to in reality.

We analyzed more than 8,000 lexical-semantic variants of verbs, that are the lexical verbalisators of 62 concepts of various volume. It was established that the Mode of movement concept dominates in the linguistic worldview of the movement process, and the most common variants of this concept in the language are walking, running, flying, water movement and mobility by means of transport. Concepts that apply to the characteristics of space, in which the movement occurs, have slightly lower productivity. The most productive space concept is the concept of the Directions of Movement. Among the concepts of smaller volume, subordinate to the Direction of Movement concept, the most productive are the concepts that characterize the processes of moving down, inside and up. The space concept of Trajectory Movement is less productive. Given the number of verbs, the most important thing for speakers is the process of oscillation and rotation. The Displacement Phase concept has the lowest level of productivity. From the two concepts that are subordinate to it, the most productive is the one that points to the beginning of displacement.

The study of the functioning of the concepts in the human mind will make it possible to understand the principles of human thought, the formation of the worldview and the specificities of the national linguistic worldview.

Key words: *linguistic worldview, verbs of movement, concept, productivity, verbalizers.*